

## ПРОТЕСТИ НАРОДА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ ПРОТИВ НАСИЉА АУСТРО-УГАРСКЕ

Радослав Гађиновић<sup>1</sup>  
Институт за политичке студије – Београд

Аустроугарска монархија се доласком на просторе Босне и Херцеговине својим понашањем представила као права окупацио-на сила и тако изазвала револт народа, а посебно напредне интелигенције са простора Босне и Херцеговине, којима су била укинута људска права и слободе, па су морали да организују илегалне културне институције и политичке организације. Тако је настала „Млада Босна“, чији су чланови извршили атентат на аустроугарског престолонаследника Франца Фердинанда. На протестима су у почетку ђаци исказивали незадовољство поретком. Нису скидали капе пред државним великодостојницима, на шта су били обавезни по прописима, премазивали су немачке натписе на трговачким радњама, дизали штрајкове у школи и протестовали. Из Митриновићеве „Матице“ у Мостару изишао је од 1905. знатан број писаца (Слијепчевић, Жерајић, Гађиновић). Поред ње, као литерарно удружење постојала је и политичка дружина „Слобода“. У Бањој Луци основано је друштво које се називало „Југославија“, а у Сарајеву је полиција 1912. године открила програм Омладинског клуба „Народно уједињење“ у којем је била одлука да се створи југословенска држава. Пронађено је више таквих програма и откривено више друштава, а сва су се ослањала на београдско „Народно уједињење“. Најутицајнија личност у овим дружинама био је Милош Пјанић. Поред таквих друштава постојале су и скаутске чете и тајни кружоци са до пет особа.

Кључне речи: *Аустроугарска, Босна и Херцеговина, протести, насиље, незадовољство, штрајк*

### Увод

Док су конзервативци, па и енглески либерали сматрали Аустрију незамењивом, како за Европу, тако и за аустријске народе, револуционари су у њој видели „тамницу народа“. Мацини је рекао да је Аустрија „земља ропства, инерције смрти; аномалија у деветнаестом веку; мистерија непокретности у општем кретању

<sup>1</sup> Проф. др Радослав Гађиновић је научни саветник у Институту за политичке студије – Београд.

Европе.“ Бакуњин је 1848. године сматрао главним задатком револуције рушење Аустрије. Светозар Марковић је 1871. године у „Раденику“ писао: „Мисао: српско јединство, то је најреволуционарнија мисао што постоји на целом Балканском полуострву од Стамбола до Беча. Та мисао садржи већ у себи: уништење Турске и Аустрије“.<sup>2</sup> У борби су напредни омладинци из Босне и Херцеговине следили примере Италије у њеној борби за народно ослобођење и уједињење, о којима су читали и слушали. Мацини (*Mazzini Giuseppe*) и његова *Млада Италија* постају идеал омладине. Његови списи преводе се, читају и објашњавају, и јавно и на приватним скуповима. Њихова најомилјенија литература били су руски револуционарни писци и апостоли талијанског рисорђимента (препород).

## Штрајкови као знак незадовољства народа БиХ

Прво масовно незадовољство народ Босне и Херцеговине испољио је 1906. године ступањем у генерални штрајк радника у Сарајеву, Мостару и другим босанскохерцеговачким градовима. То није био чист класни покрет радника, већ општи покрет радника и сељака. Генерални штрајк значајно је утицао на размишљање и понашање средњошколске омладине у Босни и Херцеговини. Међу српским ђацима Мостарске гимназије постојало је литерарно друштво *Матица* и национално-политичко друштво *Слобода*. Матицом су руководили Димитрије Митриновић и Драго Перовић, а Слободу су покренули Богдан Жерајић и Шпиро Солдо. Перо Слијепчевић и Владимир Гађиновић, који су били чланови тих друштава, пишу да су у њима вођене расправе о ситном раду и против њега, о еволуцији и револуцији.<sup>3</sup> То је било супротстављање реформистичког и револуционарног пута у борби, које је генерални штрајк ставио на дневни ред. Генерални штрајк 1906. године оставио је најдубљи и трајнији утицај у радничкој класи, која од тада почиње изграђивати своју самосталну класну организацију. У Мостару се 1907. године оснивају подружнице струковних секција Главног радничког савеза за Босну и Херцеговину, а 1908. године отворен је Раднички дом, који постаје седиште синдикалних организација и њихов културно-просветни центар.

Синдикалне подружнице осниване су и у Требињу и Коњицу, а и у другим местима било је радника који су приступили синдикатима. Ове демонстрације показивале су да су радници спремни на борбу не само за своје класне интересе, него и за национално ослобађање, коју су анексија Босне и Херцеговине и велеиздајнички процес у Загребу, покренули ради њеног оправдања, те Фриндјунгов процес у Бечу ставили на дневни ред са свом оштрином и неизбежношћу. Средњошколска омладина у Мостару протестовала је против велеиздајничког процеса у Загребу. У мају 1909. године објављена је у сарајевској *Српској ријечи* њена протестна изјава под

<sup>2</sup> Драго Љубибратић, *Владимир Гађиновић*, Нолит, Београд, 1961, стр. 126–229,

<sup>3</sup> Перо Слијепчевић, *Први ђачки покрети у Мостару*, Нова Европа, Загреб, I – III, 1940; Владимир Гађиновић, *Смрт једног хероја*, Београд, 1912, Рачки – Strossmayer, Кореспонденција, IV, стр. 67, 183; Ристић, Јован: *Спољашњи одношаји Србије*, III, стр. 140, 223–224; Serge, Victor, *La vérité sur l'Attentat de Sarajevo „Clarté”* (Paris), Mai 1925, – Слијепчевић, Перо, *Млада Босна, напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, Сарајево 1929, стр. 193; Станојевић, Станоје, *Упутство аустријског престолонаследника Фердинанда*, Београд 1923, стр. 39, 41.

натписом „Српска и хрватска напредна гимназијска омладина“. Директор Мостарске гимназије поднео је Земалској влади у Сарајеву пријаву да је у стану апсолвираног ђака гимназије Владимира Гаџиновића – касније лекара (рођак идејног вође „Младе Босне“ Владимира Гаџиновића) одржала састанак револуционарног карактера једна група ђака Срба, Хрвата и муслимана.<sup>4</sup>

Са првом домаћом интелигенцијом која почиње пристизати са школовања почетком 20. века у Босну и Херцеговину, Мостар постаје средиште културног и политичког живота, укључујући и територије изван Херцеговине. Од 1896. године до 1901. излази лист *Зора*, који су покренули Алекса Шантић и Светозар Ћоровић, а у редакцији су сарађивали Јован Дрчић и Атанасије Шола.<sup>5</sup> Дакле, у Мостару су почели излазити први политички листови. У време борбе за православну црквеношколску аутономију Владимир Радовић, један од његових покретача, издавао је лист *Српски вјесник* од 1897. до 1904. године, а од 1898. излази *Освита*, гласило Хрвата из Босне и Херцеговине. Прво радничко незадовољство у Херцеговини забележено је 1897. године.<sup>6</sup> Шире размере незадовољства захватио је раднички покрет у мају 1906. године, када је генерални штрајк радника у Сарајеву покренуо и раднике у Мостару и у другим градовима Херцеговине, нарочито у Љубушком и Коњицу. Али, то није био чист класни покрет радника, већ општи покрет народа. У њему се истицао мостарски књижевник Ђуро Џамоња, а и поред осталих активно учешће узео је и студент Ристо Радуловић.<sup>7</sup> Штрајк се проширио и на сељацима, у којима је будио устаничка осећања и тенденције. Прикључили су се и представници буржоазије, али су ипак садржајност и снагу читавом покрету дали радници. Овај масовни штрајк био је прва школа радничке класе у предвођењу народних маса, без разлике народности и вере, који јој је наметнуо историјски развитак. Утицај генералног штрајка осетио се и у средњошколској омладини. То је било успостављање реформистичког и револуционарног пута у борби, које је генерални штрајк ставио на дневни ред. У Требињу је отворен Раднички дом почетком 1911, а нешто касније и у Коњицу. Првог маја 1909. године у Сарајеву је почео да излази социјалдемократски лист *Глас слободне*, а после два месеца основана је Социјалдемократска странка Босне и Херцеговине на оснивачком конгресу одржаном 28. и 29. јуна 1909. године у Сарајеву. Једна од њених првих већих акција у Мостару биле су демонстрације 20. фебруара 1910. године као протест на проглашење реакционарног устава Босне и Херцеговине, који им је поводом анексије „подарио“ њихов нови суверен

<sup>4</sup> Војислав Богићевић, *Млада Босна, Писма и прилози*, Сарајево 1954, стр. 264.

<sup>5</sup> Др Драгослав Љубибратић, *Буђење Херцеговине*, Срески одбор савеза удружења бораца народноослободилачког рата у Мостару, Мостар, 1966, стр. 36.

<sup>6</sup> Управитељ испоставе котара Требиње у Суторини поднео је земаљској влади у Сарајеву 9. априла 1897. године извештај да је 150 босанских радника на утврђењу Кобили на улазу у Боку Которску обуставило рад услед смањења уговорених надница, као и да је сврха овим радницима била потискивање италијанских радника на том утврђењу и да је на његову интервенцију рад настављен. Земаљска влада доставила је овај извештај министарству војном у Беч. Котарски суд у Требињу обавестио је Земаљску владу у Сарајеву, 13. јула 1899. године, да се 14. маја те године јавило 110 становника Херцеговине да раде на грађењу железничке пруге Хум–Требиње, али да су после неколико дана напустили рад због ниске дневнице. (Музеј Херцеговине у Мостару, X Инв. бр. 6 и 7).

<sup>7</sup> Др Драгослав Љубибратић, *Буђење Херцеговине*, Срески одбор Савеза удружења бораца Народноослободилачког рата у Мостару, Мостар, 1966, стр. 37.

Франц Јозеф. Полиција је била веома брутална према демонстрантима, многи су рањени и ухапшени. Руководство Социјалдемократске странке Босне и Херцеговине, под утицајем руководства аустроугарске социјалдемократије, заузимало је у националном питању тоталну незаинтересованост, сматрајући да је његово решавање ствар буржоазије. Како су све грађанске странке признале анексију, револуционарна опредељеност народа изнедрила је на чело национално-ослободилачке борбе средњошколску омладину. Радници су се, ипак, придружили ђацима у демонстрацијама, које су они приредили у Сарајеву 18. и 19. фебруара 1912. године против завођења вануставног режима у Хрватској. Главни одбор Социјалдемократске странке Босне и Херцеговине у извештају страначком конгресу назива ове демонстрације „знаменитим догађајем“.<sup>8</sup> Лист *Звоно* покренула је десно оријентисана група социјалиста у Босни и Херцеговини, која се по националном питању одвојила од социјалдемократског радничког покрета. Први број листа изашао је 24. маја 1914. и до избијања рата штампано је свега пет бројева (последњи број изашао је 25. јуна 1914, три дана пре Сарајевског атентата). Лист је издавао Јово Шмитран, док је Данило Илић био један од важнијих сарадника, вероватно са јачим утицајем на уређивање листа. (Илић је објавио два интересантна чланка: *Демократија код нас* и *Наш национализам*, оба у време припреме Сарајевског атентата).<sup>9</sup>

Дакле, пре 1907. године, српски народ у Босни и Херцеговини није имао своје политичке партије, па је зато и његова политичка борба имала обележје националних препорода и неорганизованих националних покрета, а политичку партију замењивао је ланац различитих добротворних и других удружења, мада она никад нису била моћна да и стварно замене политичку организацију. Прво такво удружење у Босни створили су Јевреји под називом *Беневоленција*. Сва таква удружења су у већини случајева била једнонационална и једноверска. До 1885. било их је укупно десет, а тај број је до 1910. нарастао на 710 у целој Босни и Херцеговини. Мање од једне трећине (230) било је мешовитих друштава.<sup>10</sup> Срби су укупно имали 396 друштава: 99 просветних, 79 побратимстава, читаоница и клубова, 64 гимнастичко-соколска, 27 певачких, 5 привредних, 25 подружница Задруге српкиња, те разних других.<sup>11</sup> До 1905. удружења су претежно имала верско обележје, а од тада политичко и национално.<sup>12</sup> Од самосталних друштава у појединим местима која нису била подружнице ширих удружења, најзначајнија су била певачка друштва која почињу да се оснивају још 1860. године, али њихов прави раст настао је тек после окупације, тако да се извесно време јављало по једно годишње. Преломна година у развоју добровољних друштава била је 1905. година, а до 1912. њихов број се повећао за седам пута.<sup>13</sup>

<sup>8</sup> *Глас слободе*, број 70, Сарајево, 15. јула 1912.

<sup>9</sup> Владимир Гаџиновић, *Огледи и писма*, Свјетлост, Сарајево, 1956, стр. 78.

<sup>10</sup> R. Donia, *The Politics of Factionalism: The Bosnian Moslems in Transition, 1878–1906* (рукопис докторске тезе Ann Arbor, Michigan), стр. 130.

<sup>11</sup> Ш. Пејановић, *Културно-просветно-социјална друштва у Босни и Херцеговини за време аустроугарске владавине*, Преглед, 1929, бр. 72, 338.

<sup>12</sup> Исто, 333.

<sup>13</sup> Група аутора: *Историја српског народа*, VI књига, Први том, друго издање, Српска књижевна задруга, 1994, стр. 577.

И поред неповољних друштвених околности, или можда управо због њих, упркос исељавању и великим погибијама до 1878, као и погубној политици насељавања странаца, српски народ се складно развијао, захваљујући углавном својој сељачкој популацији и њеној моћи обнављања. То је, без сумње, био значајан разлог за веру српског интелектуалца у будућност.<sup>14</sup> Што се тиче класног састава српског становништва, он је већином био сељачког порекла и положаја (87,92%), како је то забележио попис из 1910. године. То је била основна маса народа и ту су се дешавале праве промене. Пораст градског становништва био је сразмерно спор и уједначен.<sup>15</sup> На део грађанства отпадало је не више од 5% становништва, а Срби су 1910. године имали 633 лица која су се сврставала у феудалну класу.<sup>16</sup> Тај број је спадао у укупан збир чланова породица ага и бегова. Од 32.715 особа тог слоја, који су већински сачињавали муслимани, 10.463 лица су била властелини са земљишним поседом и кметовима, а 4.281 без кметова. Тада се њихов већи део населио по варошима (19.141), а мањи је остао веран животу на селу (13.574).<sup>17</sup> Немуслиманске аге настале су углавном куповином земље након 1878, па се могло десити да трговац куповином земље заједно са кметовима на њој (чак и кмет кад купи парцелу са кметом на њој) постане припадник владајуће друштвене класе.<sup>18</sup> Било је веома мало оних који су тај преображај доживели пре 1878. Основна маса народа била је сељачка и то у положају кметске зависности од земљопоседника. Срби су чинили 73,92% укупног кметовског дела становништва. Постотак њиховог основног раста био је исти (или мало виши) као код муслиманског или хрватског дела становништва, сем у градовима у којима се, услед државне благонаклоности према досељеним католицима из осталих делова монархије, страховало да ће Хрвати постати најзначајнији друштвени слој, мада у томе нису успели до 1914. године. Аустроугарска влада покушала је за то време да у својим земљама смири народно незадовољство. У Хрватској је био смењен барон Раух, почетком 1910. године, и постављен је нови, учени правник др Никола Томашић. У Босни и Херцеговини проглашен је устав, 4. фебруара 1910. године, са врло ограниченим парламентарним режимом. Изборни систем био је сложен, с верском поделом у три курије (интелигенције и великих посредника, грађана и тежача). На челу управе остао је војник, а влада је била неодговорна. Сабор је могао расправљати само о локалним питањима и није имао никаква учешћа у уставним телима целе Монархије. Крајем маја исте године Сарајево и Мостар посетио је цар Франц Јосиф I. Али, све те мере нису ништа помогле. Српски народ Босне и Херцеговине био се потпуно окренуо Србији. На дан отварања босанског сабора, 2. јуна 1910, у знак протеста, млади студент Богдан Жерајић извршио је неуспели атентат на поглавара земље, генерала Маријана Варешанина, а затим је извршио самоубиство.<sup>19</sup>

<sup>14</sup> Ј. Цвијић, *О националном раду*, Дубровник, 1907, стр. 5.

<sup>15</sup> И. Хаџибеговић, *Промјене у структури градског становништва у Босни и Херцеговини (1878–1914)*, Преглед, 1976, бр. 2, 154.

<sup>16</sup> *Bosnien und Herzegovina. Die Ergebnisse der Volkszählung, 1910. cmp. I. XVII.*

<sup>17</sup> „Слављански“, *Аграрно питање и Муслимани*, Преглед, 1910. бр. 1, стр. 114.

<sup>18</sup> Ф. Хауптман, *Босанскохерцеговачки ага у процјепу између привредне активности и рентијерства на почетку XX стољећа*, *Годишњак, XVII (1969)*, стр. 24.

<sup>19</sup> Радослав Гађиновић, *Млада Босна и српско национално питање. Политичка ревија бр./2010*, стр. 439–441.

## Тајно удруживање омладине и покретање часописа у БиХ

Насилје Аустроугарске монархије над Србима почетком 20. века, наговештавало је неминован историјски сукоб. Србија је постојала као слободна држава, развијала се и тежила да се развија према својој животној потреби, а на основу своје етничке снаге. У њој се, откако је обновљена, од почетка 19. века развијала мисао и о потреби уједињења српског народа, а после се, временом, нажалост, развијала и мисао и о потреби уједињења свих Југословена. Аустрија, која је била династички конгломерат с национално хетерогеним и незадовољним структурама у земљи, није се задовољавала само тиме да чува свој посед, него је, још увек у старој традицији, водила активну политику једне велике силе са освајачким намерама. Њену политику на Балкану обележиле се политичке и економске експанзије. Догађаји из 1878, 1904, 1908. и 1912. године били су довољно јасни индикатори колико је њен активистички дух уједно и агресиван. Она је у то време више угрожавала друге него што је сама била угрожена. Таквом политиком изазвала је општу сумњу, а тиме и неминовну реакцију српског народа и заострила ситуацију до најозбиљнијих могућности рата. У водећим политичким структурама Аустроугарске монархије осећало се велика криза и могућност дезинтеграције монархије, па се тражио излаз из такве ситуације. Уместо да покуша извести унутрашње реформе, Аустроугарска је била уверена да би ако окупира Србију решила све своје проблеме. Њена пропаганда била је упорна у обмањивању светског и домаћег јавног мњења. Пример таквих дезинформација представља истицање да незадовољство њихових југословенских поданика није израз сопственог и спонтаног уверења, него систематске агитације коју је водила Србија. У том правцу они су нарочито указивали на активност *Народне одбране*, која је основана 10. октобра 1908. за време револта који је у српском друштву изазвала анексија Босне и Херцеговине. Кад је уместо Славка Џуваја за комесара за Хрватску дошао барон Иван Скерлец, у јулу 1913. године, омладина решава да и њега дочека као непријатеља, зато што је пристао да се прими комесарске дужности. Из Америке стиже и омладинац Стјепан Дојчић, који 18. августа врши атентат на Ивана Скерлеца и рањава га у руку. Чланови Српскохрватске коалиције осуђивали су тај атентат и изјавили су своје жаљење Скерлецу, јер су били обавештени да је он дошао с намером да ликвидира комесаријат. Омладина, за разлику од старијих, глорификује борбу појединаца. Она се подсмева раније много хваљењем „*ситном раду*“, јер сматра да он доноси и ситне резултате.<sup>20</sup> Она хоће велика дела и подвиге. Успеси које је Србија постигла у балканским ратовима говорили су јој, по њиховом веровању, само то да се велико постиже само онда кад се велико и тражи. Они су сматрали да је било доста патње под аустријском влашћу и да је дошло време да се у њој учине радикалне изме-

<sup>20</sup> Владимир Гађиновић, најаутентичнији тумач идеја Младе Босне и истовремено њихов сејач, говорећи о ситном раду каже: „Не мали рад него борба, не мир, но рат и победа, рад у жучној борби и мир у великој победи“. То проповеда Млада Босна. Друкчије речено: не само рад – ма колико позитиван био, него револуционарни рад. Политички, Гађиновић квалификује ситни рад овако: „Познато опортунистичко схватање људи и ствари развија погледе ситног рада“. (Владимир Гађиновић, *Богдан Жерајић*, Споменица Владимира Гађиновића, Уредио Перо Слијепчевић, а објавили другови и пријатељи, Штампарија Петра Н. Гаковића, Сарајево, 1921, стр. 43).

не. Ако неће да их изврши Аустрија сама, извршиће их омладина, чија вера у своју мисију прелази и једну врсту националног митског фанатизма. Међу омладином Босне и Херцеговине одавно је било уобичајено оснивање тајних ђачких друштава. Године 1896. ђаци сарајевске гимназије основали су друштво *Српска свијест*. Седнице тог друштва почињале су и завршавале се химном „Боже правде“. Тајно националистичко ђачко друштво основано је у Мостару 1898. године, које је после 1905. обновљено под именом *Слобода* и имало претежно политички карактер. Покрет се иза тога ширио све јаче, а организатори су били понајвише великошколци, који су 1905. године у Бечу основали своје друштво *Рад*, и већ 1906. спремали велики омладински збор у Сарајеву. Откако је почела борба за грађанске слободе, штампани медији у Босни и Херцеговини директно су испољавали незадовољство и бунтовнички карактер. Алекса Шантић, популарни песник Херцеговине, писао је већ 1907. године против аустријских властодржаца. Писање Риста Радуловића у *Народу*, покренутом 1907. године, било је у стилу националног и социјалног расположења. Владимир Гађиновић, један од главних револуционара омладинаца, управо њихов вођа, кога извесни гуди желе да представе као духовни производ организације *Уједињење или смрт*, почео је свој рад баш у редакцији *Народа* у Мостару 1907. године, и ту је добио своје револуционарно крштење. Одатле је отишао у Београд за време анексионе кризе, у добровољце, да тражи другове за борбу, као што је Божићар Зечевић, омладинац из Невесиња, из истих разлога отишао у Русију, из Беча, у којем је 1908. организована прва омладинска тајна револуционарна организација по руском систему тројки. Из Гацка и Билеће пребегло је у Црну Гору током 1908/9. године неколико стотина младића, са два свештеника, да учествују у евантуалној борби против Аустрије.<sup>21</sup>

Од јесени 1912. године почиње још интензивније организовање омладине. Њени чланови се организују у клубове *Народног уједињења*, којима је „темељни задатак изучавање и приповедање у народу филозофију национализма уопште, уз интензивно представљање радикално-демократских доктрина“. Народно уједињење записало је у својим статутима, „да је уједињење српско-хрватског народа, заједно са народом словеначким, изнад свих диспозиција интернационалних и историјских, условљено нарочито диспозицијама само националне идеје, вером народа у своју снагу, пре свега схватањем њене одговорности према националном задатку“. Врло жива организација била је и у Босни и Херцеговини. Сва главнија места, у којима су се налазиле средње школе, Сарајево, Мостар, Тузла, Бања Лука, Требиње, имала су своје ђачке организације на програму Народног уједињења. После Мостара и Сарајева, врло важно средиште представљао је Праг. Тамо су се почетком 1914. године ујединила сва омладинска удружења Срба, Хрвата и Словенаца у националистичко друштво *Југославију*, које покрене и свој орган истог имена. У Загребу од марта 1914. почињу да излазе борбени *Вихор*, књижевни лист омладине, и политички лист *Народно јединство*, под уредништвом Милана Марјановића. Њима се, у исто време, придружује у Љубљани месечни *Глас Југа*, који тражи „стварање слободне и потпуно независне и уједињене југословенске нације“.<sup>22</sup>

<sup>21</sup> Владимир Дедијер, *Сарајево 1914.*, „Просвета“, Београд, 1966. стр. 511.

<sup>22</sup> Владимир Гађиновић, *Огледи и писма*, Свјетлост, Сарајево, 1956, стр. 81–96, Амброжић, Мирослав: *Неђељко Чабриновић у Трсту*, „Нова Европа“ од 26. фебруара 1938; Бартулица, Мирослав, *Нова хр-*

Сви Срби, и највећи део осталих Југословена, желели су да се ослободе од Аустроугарске. *Откако постоји историја, ти примери борбе за слободу били су увек одобравања.* Борбе народа и држава против притиска хабсбуршке династије испуњавале су најважније странице историје од средњег века. Ослобођење Швајцарске, Холандије, Белгије у ранија времена, и уједињење Немачке и Италије, резултат су њихове одлучности и дугогодишњих тежњи и интереса за остваривање слободе и представља најважнији период њихове историје. Срби су прихватили њихов пример и одушевљавали се њиховом снагом и резултатима. Хабсбуршка династија, која у прошлости није научила историјске законитости, владала је у 20. веку исто као и до тад. Њена државна творевина, међутим, састављена из народа разнородних вера, осећања и тежњи, није више одговарала функционисању монархије, па је сукоб услед тога био неизбежан, јер Беч није имао ни воље, ни способности, ни снаге да спроведе на време сопствену реорганизацију. Пораз Аустроугарске изазвао је тешку кризу у Европи, али то се догодило само стога што они који су хтели да одржавају њено стање нису оценили колико је за њих саме било опасно да своју снагу и капацитете троше због једне неперспективне монархије. Немачкој је требао слободан пут на исток, и она је хтела да га обезбеди преко Аустрије, не увиђајући да је пут из Европе у Азију водио преко једног „великог моста“, чији су стубови били одавно климави и нестабилни. Опште је уверење било, и код пријатеља и код непријатеља, да се Аустроугарска налази пред распадом. У њој је постојао непремостиви сукоб између народности: Чеси и Словенци са Немцима, Срби, Хрвати, Румуни и Словаци са Мађарима, Талијани са Немцима, Хрвати са Словенцима. Унутар монархије настале су опасне турбуленције. Неколико покрајинских сабора морало је обуставити рад, а Парламенат је био чешће одгађан због чешке опструкције. Међу самим Мађарима водила се огорчена борба између владе Стевана Тисе и њене опозиције, а новооснована парламентарна гарда имала је задатак да избацује посланике из Парламента, међу њима чак и шефове странака. Гроф Отокар Чернин (*Czernin Ottokar*) писао је, 22. јуна 1914, да се у Румунији, и у осталим земљама Европе, утврђује уверење да је Аустрија тело које се распада и да при подели Турске није од ње наследила ништа друго него њену судбину. Месец дана пре тога, 22. маја, писао је бечки немачки посланик Чирски (*Tschirsky*) у Берлин, под утиском свега што је запажао у Аустроугарској. „Често стављам себи у мислима питање, да ли се доиста још исплати, да се ми тако чврсто вежемо, за ову државну творевину, која пуца на све стране и да настављамо даље напорни рад да је вучемо са собом.“ Помишљао је чак и на поделу Аустрије, и на то да Немачка придружи себи њене немачке области. Немачки посланик из Рима, Флотов, писао је 3. августа 1914. својој влади да му је сам Сан Ђулијано, талијански министар спољних послова, без устручавања говорио да је Аустрија „*лешина, која више није способна за живот*“.<sup>23</sup>

*ватска омладина*, Ниш 1915, стр. 20; Бартуловић, Нико: *Од револуционарне омладине до Орјуне*, Сплит 1926, стр. 23; Цвијић, Јован, *Карсна поља западне Босне и Херцеговине*, Глас Српске академије наука, LIX, први разред 22, Београд 1900, стр. 156. – Ђоровић, Владимир: Црна књига, Сарајево 1920, стр. 175–6, 185–8, 209.; Дедијер, Јевто, *Билећке Рудине*. Српски етнографски зборник, књ. 5, Београд 1903, с. 889.- Државни архив Босне и Херцеговине, IV-2-1, IV-2-2; Дурман, Милан, *Ђачки штрајк 1912*, „Књижевник“ (Загреб), II/1939; Гафиновић, Војислав: Опшишта револуције, „Преглед“, 10/1953; Gluck, Wladislaw: *Сарајево. Historija zamachu sarajewskiegо*, Краков 1935, стр. 195–206; *Извештај Комисије Земалске владе у Сарајеву за испитивање тајних ђачких организација у средњим школама Босне и Херцеговине од 21. августа 1914.* „Нова Европа“, Мај-Јуни 1939.

<sup>23</sup> Владимир Ђоровић, *Историја Срба*, Домино Фер – Наша књижара, Београд, 2011, стр. стр. 708,



Непријатељско расположење официрских структура и омладине, па и читавог народа, против Аустроугарске монархије, у којој су под притиском живели њихови сународници, није постојало само у Србији, него и у Аустрији, Италији и Румунији. Сан Ђулијано је у априлу 1914. отворено говорио немачком посланику: „Аустрија, тј. аустријска влада је творевина из ранијег времена, која не разуме да у државама као у Румунији и Италији ниједна влада не може трајно оријентисати своју политику против народних расположења“. За Румунију, чије је понашање од 1913. године задало све више бриге Бечу, допринело је да се Аустрија 1914. године одлучи за рат, писао је 1913. саветник посланства у Букурешту, барон Ф. Хајмерле, да се у њој официри све више јавно оглашавају против Аустрије и говоре о будућем ослободилачком рату против ње. Први масовни злочини на просторима који су били под Аустроугарском окупацијом, а који се могу сматрати геноцидним актима, како их квалификује модерна наука, десили су се у Челебићу на Дрини, када су шуцкори стрељали 84 српска таоца. У Автовцу у Херцеговини тада је јавно обешено 36 српских таоца. На Палама су 20–21. октобра 1914. године стрељана 52 српска таоца.<sup>24</sup> Хабсбуршко и отоманско наслеђе у најширем културно-историјском смислу и као дуго трајање њихова два типа феудалних система, које се продужило до у 20. век, одредили су у најширем смислу и природу етничких сукоба на тзв. југословенском простору. Према малим словенским народима примењивало се насиље у свим облицима. Дакле, владало се сурово освајачки, а пут до статуса грађанских права био је дуг и мучан.<sup>25</sup> Тај пут је максимално исцрпљивао тзв. елите, односно грађанство које је веома тешко трпело аграрни терор. Почетком 20. века Срби из тзв. *Троједнице* те делом и Јужне Угарске су се дефинитивно определили за ову, могло би се рећи југословенску политику, где су и тзв. *Троједница*, као и друге тзв. југословенске државности (Србија, идеја српске аутономије у Јужној Угарској, односно тзв. Војводства Српског и Тамишког Баната, варијанте државотворних идеја и модерних концепција друштва које су се криле иза национално-ослободилачких покрета у Босни и Херцеговини, те Старој Србији и Македонији) виђене пре свега као државна, а не национална идеја.<sup>26</sup> Та политика позната је као политика новог курса, коју је водила Српскохрватска коалиција. Напуштена је политика позната под именом свој к своме, а у пуном је обиму инаугурисана после окупације Босне и Херцеговине, те успостављања режима Бењамина Калаја у њој и Куена-Хедерварија у тзв. *Троједници*.<sup>27</sup> Та политика била је прихваћена од све три верско-етничке заједнице на мешаном југословенском простору и отворила Пандорину кутију етничких сукоба који су се све до почетка 20. века углавном сводили на борбу писаном речју преко штампе. Код сваке од три заједнице потхрањивана је илузија да је она фаворит, да се њој даје предност, да се њене аспирације уважавају и имају шансу да се достигну. То је дало основе француској дипломатији на целом тзв. југословенском просто-

<sup>24</sup> Милорад Екмечић, *Корени револуције 1941*, Југословенски историјски часопис, бр. 1–2/2001, Београд, 2001, стр. 15.

<sup>25</sup> М. Тодорова, *Имагинарни Балкан*, Београд, 1999.

<sup>26</sup> Гордана Кривикапић – Јовић, *Положај Срба у хабсбуршкој Монархији и избијање Првог светског рата. срби у Краљевини Хрватској и Словенији (јули-децембар 1914. године)*, у Зборнику радова, Положај срба у Хабсбуршкој Монархији, Београд, 1999, стр. 214.

<sup>27</sup> С. Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, књ. I-IV, Загреб, 1926–1929.

ру и у целом окружењу да говори о стварању вештачких нација од једнога народа који говори једним језиком, као аустроугарској специјалности, и о посебном режиму на том простору да би се потхрањивала та вештачка подељеност.<sup>28</sup> При томе је напуштена политика супротстављања развојничењу Војне крајине и њеном спајању са тзв. цивилном Хрватском. Напуштена је и политика игнорисања, те отпора према хрватским тежњама за обједињавањем Хрватске и Славоније са Далмацијом. Наставило се са борбом за унутрашњу демократизацију *Троједнице*, било преко идеје једнакости са Хрватима или преко идеје равноправности са њима. Чак је један део српске елите на овим просторима под идејом равноправности подразумевао да и Срби у Хабзбуршкој монархији буду признати, подигнути на степен политичког народа (а да државни израз тога и за њих буде троједна краљевина). Једна варијанта тога, у оквиру општег српског захтева за децентрализацијом, била је и тежња да се извесним жупанијама да српско обележје. Спољнополитичка офанзивна активност у вези са политичким, историјским народима и обесправљеним народностима била је једна од омиљених фразеолошких теорија коју су Хабзбурговци успешно лансирани, а промовисана је и даље ближа веза са Пештом и угарским политичко-војним снагама у двојној монархији, као повољнија за сарадњу и мање опасна по Јужне Словене у целини.

Српска државна мисао доспела је на просторе некадашње Војне Крајине на почетку 20. века. У њеним трговинама, радњама и дућанима српски трговци су продавали грб Карађорђевића у разним варијантама, те слике краља Петра, и то не само међу српским сељацима. Драматичан преображај Србије од запуштеног „сокака“ Отоманске империје до мале али суверене балканске државе, која у савезу са себи сличним суседима води успешне ослободилачке балканске ратове, довео ју је у позицију конкурента Хабзбуршкој монархији, посебно у организовању тзв. југословенског простора. С једне стране, била је Србија, те њени национално-ослободилачка политика и ратови, с друге стране Хабзбуршка монархија и њени неуспели покушаји организовања југословенског простора, закомпликовани посебно после њене окупације Босне и Херцеговине. Између је стајао разломљен тзв. југословенски простор, подељен двојном структуром монархије, запуштен, слабо интегрисан и развијен, верско-етнички супротстављен, биолошки начет.<sup>29</sup> Дакле, зашто су Срби у тзв. *Троједници* направили драматичан заокрет од политике ужих српских интереса ка

<sup>28</sup> Гордана Кривикапић – Јовић, *Положај Срба у хабзбуршкој Монархији и избијање Првог светског рата. срби у Краљевини Хрватској и Словенији (јули-децембар 1914. године)*, у Зборнику радова, Положај срба у Хабзбуршкој Монархији, Београд, 1999, стр. 216.

<sup>29</sup> Војну Крајину су почетком XV и током XVI века у већем броју почели насељавати Срби. Они су као граничари били чувари граница Аустроугарске и били су под посебном војном управом и непосредно потчињени Бечу. Из тог времена потиче статут који је прогласио краљ Фердинанд II, по коме су Срби становници Војне Крајине уживали посебан статус и привилегије. Бечки двор је високо ценио улогу Срба из Крајине, тако да они нису имали великих финансијских обавеза према Бечу. Аустроугарска је знала да су крајишки Срби сигуран бедем одбране који је спречавао продор Турака према западу. Таква ситуација омогућила је Србима у Војној Крајини да буду први народ у Европи који је био ослобођен кметства. Такво стање се одржало све до 1881. године, када је дошло до укључивања Војне Крајине под цивилну јурисдикцију Аустроугарске монархије. Чак и у таквим околностима Србима није оспоравано право на њихов национални идентитет и употребу ћирилице као писма народа, све до почетка XX века. (Р. Ловренчић, *Генеза политике новог курса*, Загреб, 1972, и А. Митровић, *Продор на Балкан и Србија 1908–1918. године. Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908–1918. године*, Београд, 1981).

тзв. југословенској политици, односно политици усклађивања са хрватским интересима и, нарочито, заједничкој заштити тих интереса према споља? У пракси то се сводило на заштиту те јачање *Троједнице* и изнутра и према споља. У основи овога обрта било је драматично погоршање њиховог свеукупног положаја као дела целине југословенских заједница и, посебно, погоршање њиховог положаја у *Троједници* изазваног локалним специфичностима. Први антисрпски изгреди и демонстрације организовани су 1902. у Загребу. Показало се да је цео режим створен у време Куена Хедерварија, са тзв. посебним српским законима, значајним српским присуством у аутономним структурама власти, те ојачалим културно-националним и економским стањем народа, слаба брана и заштита од агресивног понашања појединаца и група у политици и на сваком месту где људи живе.<sup>30</sup>

Општи правац кретања хабсбуршке, аустроугарске политике на тзв. југословенском простору био је дубоко антидемократски, па су и репресивне мере јачале са јачањем агресивних освајачких планова монархије. Уочи и око анексије Босне и Херцеговине њена специјалност на тзв. југословенском простору постају велеиздајнички процеси.<sup>31</sup> Таквих процеса било је и у другима деловима монархије; они су били део општег насиља, првенствено над српским становништвом. Кроз те велеиздајничке процесе јасно је постало шта је све законодавном регулативом постало тзв. вербалним деликтом. У сваком случају, од Куенових тзв. српских закона није остало ништа, а 1912. укинута су, коначно, на целини хабзбуршке територије и тзв. Српска народна црквено-школска аутономија као таква и цео комплекс закона који ју је регулисао. Новонастала ситуација непосредне претње ратом и само избијање рата радикализовали су опште прилике и атмосферу у различитим правцима. На улицама се масовно манифестовало насиље. Уништавано је све што је било српско или имало српско обележје. Нема примера да се покушало спречити такво понашање. Напротив, атмосфера се захуктавала у рђавом смеру.<sup>32</sup>

Из дана у дан било је све очигледније да је локални управни апарат остао без Срба (прочистићен од Срба?) и да су оружане команде по станицама (а и централа у Загребу) такође биле готово без иједнога Србина, чак и у тзв. чисто српским срединама. У котарским судовима такође није било Срба. А оно што су у Босни и Херцеговини ускоро радили тзв. амбулантни војни судови у ратним условима, то су у *Троједници* радили котарски судови на знатно нижем степену државне репресије и на територији која није била најнепосредније у зони предвиђених војних операција. Контрола и шпијунирање људи било је јако изражено, а углавном се односило на припаднике српске националности. Међу њима је насиљу био изложен и већи број жена, што је и очекивано с обзиром на веома висок степен регрутације и међу српским становништвом. Према интерним упутствима људи су хапшени и привођени, а случајеви прослеђивани котарским судовима. Вршени су бројни претреси кућа угледних, али и мање угледних људи, ради проналажења и одузимања оружја, ра-

<sup>30</sup> Гордана Кривикапић Јовић, *Положај Срба у хабсбуршкој Монархији и избијање Првог светског рата. срби у Краљевини Хрватској и Словенији (јули-децембар 1914. године)*, у Зборнику радова, Положај срба у Хабсбуршкој Монархији, Београд, 1999, стр. 218.

<sup>31</sup> В. Крестић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији (1848–1914)*, Београд, 1991.

<sup>32</sup> Хрватски државни архив, Загреб, Фонд Краљевска хрватско-славонско-далматинска земаљска влада, Одјел за унутрашње послове, кутија 3451, досијеи од 56.126 до 61.268.

зних тзв. српских симбола, заплене књига... Зграде разних српских институција и организација демолиране су и уништаване. Тзв. увреда величанства и велеиздаја апсолутно су доминирали као разлози (кршење закона) за хапшења и привођења. Типологија исказа који су подвођени под увреду величанства била је широка. Ситуација у којима је долазило до тог вербалног деликта биле су типичне: свакодневне обичне ситуације на улици, у кафани и сл., пролазак војске/регрута, сачекивање рањеника на железничким станицама, тзв. препирке о народности, а затим и разни облици понашања и радње те, коначно, купљење жита и марве/реквизиције, тзв. лажне узбуне и препирке ради верског односа тумачени су као помоћ Србији и постајали поводом за вербалне и друге изгреде.<sup>33</sup>

Основни закључци о приликама и атмосфери у провинцијалном амбијенту *Троједнице* у околностима продужене и ратом појачане државне репресије над поданицима који су одређени као опасни били су: *прво*, поново је свом снагом отворен тзв. национални сукоб, заправо сукоби свих врста са националном конотацијом (хрватски краљ – српски краљ, хрватски барјак – српски барјак, Аустрија – Србија итд.). Главно место тих сукоба постале су мале провинцијалне градске средине. Село је занемарљиво мало било захваћено тим сукобима; *друго*, колебање и незадовољство Срба на овим просторима, од Земуна до Доњег Лапца, постајало из дана у дан све веће. Они јасно почињу да се окрећу ка српској државној идеји и све више јавно доводе у сумњу и саму хрватску државну идеју, те њено постојање у оквиру монархије. Нису видели могућност реализовања српске државне идеје у коју би они били укључени, те нису веровали у могућност њене реализације.<sup>34</sup>

До анексије Босне и Херцеговине Светозар Прибићевић је, на пример, видео једну могућност: Велику Србију окружену обједињеном Краљевином Хрватском, Славонијом и Далмацијом. Затим је, после анексије Босне и Херцеговине, видео као другу могућност Велику Хрватску до Дрине као варијанту обједињавања свих Срба и Хрвата, те осталих Јужних Словена у монархији, обједињену територију на којој би ојачани српски елемент престао да буде *quantite negligible* у ужем југословенском и ширем контексту целине монархије. Врло брзо по избијању Првога светског рата он је интерниран и, колико је познато, током ратног периода није радикализовао своје мишљење у правцу у којем се то догађало обичном српском становнику по провинцији.<sup>35</sup>

С друге стране, међу Хрватима је дошло до великих подела. Малобројни међу њима били су под присмотром, истрагом, хапшени, суђени... То су за онај гласнији хрватски део мешаних варошких средина били Хрвати бедаци и фанатици, који су изједначавани са Србима. Међутим, јасно је уочљива и друга велика подела у хрватским заједницама по провинцији: на оне који су викали „За Фрању и Хрватску“ и оне који су узвикивали „Abscg Franja, живела Србија“.

<sup>33</sup> Исто.

<sup>34</sup> Гордана Кривикапић Јовић, *Положај Срба у хабсбуршкој Монархији и избијање Првог светског рата. Срби у Краљевини Хрватској и Словенији (јули-децембар 1914. године)*, у Зборнику радова, Положај Срба у Хабсбуршкој Монархији, Београд, 1999, стр. 222.

<sup>35</sup> Гордана Кривикапић Јовић, *Српска народна самостална странка 1903–1914. године*, Загреб, 2000, и Р. Гашић, *Нови курс Срба у Хрватској (Србобран 1903–1914. године)*, Загреб. 2001.

## Политичко сазревање српског народа у БиХ

Политичко сазревање српског народа у Босни и Херцеговини представљало је убрзани процес који се најтеже могао пратити. Пре свега, до 1902. године није било дозвољено да се јавно испољавају мисли о националном самоопредељењу, па политика није имала законске облике. Оваква ситуација убрзала је развој националног покрета ка политичкој партији. Преломна година била је 1905. кад је покрет за аутономију цркве и школе са успехом спровео своје идеје. У том раздобљу српски трговац био је носилац борбе, као што ће после тога у борби за политичку партију бити трговац и интелектуалац. Основни циљ у оба та раздобља борбе било је стварање савеза с муслиманским покретом са жељом да се придобије за српске политичке циљеве. Тек у другом раздобљу ће интелектуална омладина напустити такве начине и такве циљеве и у борбу унети тежње српско-хрватског националног уједињења и стварања заједничке југословенске државе. У оба раздобља преовладава убеђење да су Босна и Херцеговина српске земље и да је 1878. године извршен међународни злочин над српским народом, да му није допуштено да се уједини у националну државу. Стога је главни савезник тражен у муслиманској опозицији.<sup>36</sup>

Омладина из 1901. године представљала је прву генерацију интелектуалаца који су око 1898. изишли из гимназије, када је само осам Срба матурирало у сарајевској гимназији. Та група се „тим осећала позванијом за борбу, осећала одговорност, управо зато што је она прва српска (интелектуална) омладина из Босне и Херцеговине“ уопште.<sup>37</sup> Анексија је изазвала и међународну кризу која је трајала до пролећа 1909. године. Јавно мњење у Србији било је стално узбуркано, а целокупан југословенски народ преживљавао је дубоку политичку апатију и узнемиреност. Власти су за Босну и Херцеговину признале да је „спокојство о коме пишу и изјављују депутације из Босне и Херцеговине самообмана. Земља је узбуђена и готово цело становништво је на страни Србије“. *Војна странка у Бечу спрема је рат против Србије за март 1909. године, када је била извршена мобилизација Сарајевског корпуса*. Тада је у Босну и Херцеговину стигло 29 војних батаљона и 30.000 резервиста. До краја марта 1909. године већи део аустроугарске армије био је у ратној припреми за напад на Србију. За сузбијање герилског рата у Босни и Херцеговини и Далмацији било је образовано једанаест „летећих одреда“. Криза се смирила кад је Србија крајем марта 1909. признала анексију после „мартовског ултиматума“ Немачке која је до краја подржавала аустроугарску балканску политику.<sup>38</sup> Анексијом Босне и Херцеговине битно су измењени и положај српске политике и начини њене борбе. Уместо позивања на султанов суверенитет и међународни мандат за мењање окупационог положаја, српске политичке елите су тада веровале да ће се успо-

<sup>36</sup> Група аутора: *Историја српског народа – од Берлинског конгреса до уједињења 1878–1918*, шеста књига, први том, Српска књижевна задруга, Београд, 1983, стр. 604.

<sup>37</sup> Die Serbische Studentenschaft aus Bosnien und der Herzegovina an die österreichisch/ ungarischen Delegationen! Беч, мај 1901; штампано у виеш примерака у издању Уроша Круља.

<sup>38</sup> A. Duce, La crisi bosniaca del 1908, 416; Д. Поповић, Извољски и Ерентал, *Дипломатске услове из Анексионе кризе*, Београд, 1927, 71.

ставити унутрашња самосталност покрајина, уз савезништво муслиманског покрета, мада је он лагано прелазео у заједнички блок с хрватским покретом.<sup>39</sup>

У уставним расправама Срби су осуђивали начин на који је замишљен будући парламент и његово верско и класно обележје, у којем они не би били сразмерно заступљени према броју свог становништва у покрајинама. Поред „Српске народне организације“, и Социјалдемократска странка Босне и Херцеговине осуђивала је његово недемократско обележје. Устав у Босни и Херцеговини био је уведен царским решењем од 17. фебруара 1910. године. Поред Земаљског устава („штатута“) донесени су и неопходни закони за његово спровођење у живот: изборни ред, саборски посебан ред, закон о организацијама и закон о котарским већима.<sup>40</sup> Босна и Херцеговина није по том уставу постала самостална држава, него је потврђен њен зависан однос према Аустрији и Угарској који је постојао и пре тога. Покрајине су и даље остале под Заједничким министарством финансија, а питање држављанства решено је тако што су становници третирани као „земаљски припадници“. <sup>41</sup> Слобода личности и кућног прага усаглашена је са законом из 1891. године, неповредивост имовине са законом из 1890. године, штампе се законом из 1907. Муслиманима је загарантовано шеријатско право за породичне и женидбене послове, те наследиство мулковног (кућног, дворишног) власништва. Свима је загарантовано „чување народне особине и језика“. <sup>42</sup> Законом о језику из 1913. године постао је „српскохрватски језик званични језик у свим босанско-херцеговачким властима, равноправан. Једном изменом правописа било је одлучено да се за писма одреди исти правопис тако да се и латиницом пише фонетски (једним језиком)“. <sup>43</sup> Председништво Сабора именовано је владар. Он је за свако саборско раздобље постављао председника друге вере одређеним редом: муслиман, православац, католик. На 72 посланика који су бирани на рок од пет година долазило је и 20 чланова постављених по положају (вирилних), а међу њима 15 виших свештеника свих вера. Требало је да вирилни (зрели) чланови као изванредни неодређени горњи дом чине „равнотежу изабраним посланицима који могу тежити за реформама“. Сабор није имао право да се меша у послове управе, мада су њени представници добили право да могу говорити кад то желе у Сабору. Имунитет посланика за дела учињена изван Сабора био је ограничен. Изборно право добили су сви мушкарци са навршене 24 године живота, као и право да слободно располажу имовином. Гласало се по класном кључу, тако што су бирачи били сврстани у три „курије“: у прву су спадали муслимански и други земљопоседници, високообразовани људи, свештенство, чиновништво и учитељи, а бирала је 18 посланика, другу курију попуњавали су бирачи градова: средње грађанство и занатлије, а имала је 20 мандата, трећу курију чинили су сељаци који су имали 34 посланика мање него две прве курије. Тако је изборни

<sup>39</sup> Група аутора: *Историја српског народа – од Берлинског конгреса до уједињења 1878–1918*, шеста књига, први том, Српска књижевна задруга, Београд, 1983, стр. 536.

<sup>40</sup> Гласник закона и уредба за Босну и Херцеговину II 1910.

<sup>41</sup> Т. Крушевац, *Политички оквири босанског устава из 1910. године*. Преглед X (1955), стр. 191.

<sup>42</sup> Исто.

<sup>43</sup> Џ. Јузбашић, *Језичко питање у аустро-угарској политици у БиХ пред први светски рат*, Сарајево, 1973. додаци.

глас једног аге или професора вредео исто колико и 150 сељачких гласова. Католици су добили 16, муслимани 24, православни 31 и Јевреји 1 мандат. Дакле, изборни систем био је сачињен по социјалним и верским кључевима, па сељаци и просрпски опредељени политичари нису никад могли победити на изборима. Постигнут је циљ да целокупно устројство почива на муслиманском племству од којег се очекивало да ће са испуњењем „њихових жеља да обезбеде свој традиционални повлашћени положај, развити у конзервативан и држави вјеран елеменат“. Пазило се да биралишта у време избора не буду масовно посећена и да се распореде тако да не окупљају више од 1.000 бирача. Босански сабор је углавном био тело без утицаја на државну политику и потпуно одвојен од извршне власти и државе, сем што је једна група у Земаљском савету од 9 чланова добила право да подноси и мишљења која по уставу нису спадала у делокруг Сабора.<sup>44</sup>

Мада крајње недемократски и донесен у време кад је цела Европа прелазила на опште и једнако право гласа, Устав из 1910. ипак је унео елементе демократије и законитости у односу на оно што је у покрајинама раније постојало, или бар неке његове формалне видове. Тако су га и српски политичари прихватили као нов оквир делатности. Један прави протест изражавала је српска омладина, једино она није на црквеним благодаренима цару поводом анексије хтела да клекне.<sup>45</sup>

Поједини омладинци изван Босне и Херцеговине замерали су младобосанцима да се превише просрпски истичу, а најутицајнији младобосанци су им на то одговарали: „... не треба мешати југословенску воду у српско вино.“ Почетком јануара 1914. године тражено је од Земаљске владе да одобри делатност културног „Клуба српско-хрватске националистичке омладине Босне и Херцеговине“ који је тежио културном уједињењу Срба и Хрвата, па је то одобрено. Оно што је овај покрет разликовало од свих других била је мрежа тајних ђачких удружења која су ницала свугде где су постојала већа упоришта школске омладине. Протести су у почетку имали разне видове на којима су ђаци исказивали незадовољство поретком. Нису скидали капе пред државним великодостојницима, на шта су били обавезни по прописима, премазивали су немачке натписе на трговачким радњама, дизали штрајкове у школи и протествовали. Из Митриновићеве *Матице* у Мостару изишао је од 1905. знатан број писаца (Слијепчевић, Жерајић, Гађиновић). Поред ње као литерарног удружења постојала је и политичка дружина *Слобода*. У Бањој Луци је основано друштво које се називало *Југославија*, а у Сарајеву је полиција 1912. године открила програм *Омладинског клуба „Народно уједињење“* у којем је била одлука да се створи југословенска држава. Пронађено је више таквих програма и откривено више друштава, а сва су се ослањала на београдско *Народно уједињење*. Најутицајнија личност у овим дружинама био је Милош Пјанић. Поред таквих друштава постојале су и скаутске чете<sup>46</sup> и тајни кружоци са до пет особа.

После оснивања „Југословенског југа“ Љубе Јовановића 1903. у Београду, везе са Босном биле су сталне. Најдубљи траг оставиле су „Јужнословенска револуционарна

<sup>44</sup> Група аутора: *Историја српског народа – од Берлинског конгреса до уједињења 1878–1918*, шеста књига, први том, Српска књижевна задруга, Београд, 1983, стр. 639.

<sup>45</sup> Б. Церковић, *Босански омладинци и Сарајевски атентат*, Сарајево, 1930. стр. 47.

<sup>46</sup> Ц. Б. Поповић, *Сарајевски Видовдан 1914*, Београд, 1969, стр. 15.

организација<sup>47</sup> и „Народна одбрана“ која је основана у Београду за време анексионе кризе. Она је имала свој Средишњи одбор и окружна, среска и сеоска поверенства, а у анексионој кризи истурила је своје добровољце на Дрину.<sup>48</sup> Кад је престала анексиона криза, „Народна одбрана“ је променила усмерење, па је постала више културно него политичко удружење. После 1911. створена је тајна официрска организација *Уједињење или смрт*, па су њени многи повереници деловали кроз ову ширу културну организацију, те је изгледало као да су та два удружења исто. Извесно време постојала је и *Културна лига* коју су основали људи са Београдског универзитета са истом намером. „Народна одбрана“ је после 1909. године усмеравала делатност већине националних, културних, спортских и других удружења.

Готово сви српски листови и публикације јавно су деловали у оквиру „Народне одбране“; под тим насловом редовно су објављивани чланци са њеним програмима и циљевима.<sup>49</sup> Организација *Уједињење или смрт* имала је везе са босанскохерцеговачком омладином, али је „ипак нетачно да рад Младе Босне није поникао сам од себе“.<sup>50</sup> Већ 1908. године успостављен је систем тајних тројки, а неки босанско-херцеговачки добровољци одлазили су у Србију и завршавали војну обуку.<sup>51</sup> Владимир Гађиновић био је повереник организације *Уједињење или смрт* за Босну и Херцеговину. Његов задатак састојао се у окупљању омладине по европским универзитетима и стварању упоришта у покрајинама (Мостар, Чапљина, Габела, Требиње, Билећа, и на железници), а деловало се преко „канала“ и заклињањем људи.<sup>52</sup> Повереници и упоришта удружења *Уједињење или смрт* били су нагло проширени по целој Босни и Херцеговини. Чланови у већини случајева нису били ни свесни тога имена, него су веровали да је право име организације „Народна одбрана“. Најјаче упориште било је у Босанској Крајини са Бањом Луком као средиштем, затим у Херцеговини и Подрињу. Упоришта су била везана за поједине личности, као што су: Перо Слијепчевић у Херцеговини, Војо Кеџмановић и Димитрије Зекић у Босанској Крајини, Михајло Благојевић и Ацо Богдановић у северном Подрињу и Васиљ Грђић<sup>53</sup> у Сарајеву.

<sup>47</sup> В. Дедијер, *Сарајево 1914*, Просвета, Београд, 1966. године, стр. 466–468.

<sup>48</sup> Ч. А. Поповић, *Организација „Уједињење или Смрт“ („Црна Рука“)*, Нова Европа, XV (1927), стр. 401.

<sup>49</sup> Народна одбрана, „*Календар Просвјета*“, за 1912, Сарајево 1911, стр. 272.

<sup>50</sup> Ц. Ђ. Поповић, *Око Сарајевског атентата*, Преглед, 1935, бр. 11, стр. 99.

<sup>51</sup> Ч. А. Поповић, *Сарајевски атентат и организација „Уједињење или Смрт“* Нова Европа, XXV (1932), стр. 399.

<sup>52</sup> В. Гађиновић, *Огледи и писма*, Свјетлост, Сарајево, 1956, стр. 309.

<sup>53</sup> *Васиљ Грђић* рођен је 1. априла 1875. године у месту Гацко у источној Херцеговини. Основну школу је завршио у Гацку и Мостару, гимназију у Сарајеву, а филозофски факултет у Бечу и Грацу. Припадао је радикалној генерацији националних бораца против Аустроугарске монархије у Босни и Херцеговини. Био је веома активан члан покрета „Млада Босна“. Био је уредник листова „*Српска ријеч*“ (1906) и „*Народ*“ (1907). Васиљ Грђић је био дугогодишњи секретар Српског културно-просвјетног друштва *СКПД „Просвјета“* и један од најзаслужнијих за успешан рад и просперитет овог друштва. Биран је за посланика Босанског сабора 1910. године, за срезове Билећа, Гацко и Невесиње, а одмах на почетку Првог светског рата ухапсили су га аустроугарске власти. Био је првооптужени на Бањалучком велеиздајничком процесу (3. новембра 1915–22. априла 1916), на којем се судило 156-торици Срба из Босне и Херцеговине. Заједно са њих 16 осуђен је на смрт вешањем, али је интервенцијом шпанског краља помилован. После рата био је члан Народног вијећа за Босну и Херцеговину и активни политички радник у редовима Демократске странке. Биран је за народног посланика у Скупштини Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Васиљ Грђић је умро у Београду 26. октобра 1934. године (Јован М. Поповић, *Неимари Југославије*, Београд 1934, стр. 391–392).



## Литература

1. Слободан Јовановић, *Политичке и правне теорије – Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца*, БИГЗ, Београд, 1990, стр. 354–355.
2. Василије Ђ. Крестић, *Бискуп Штросмајер, Хrvat – великохrvat или Југословен*, Гамбит, Јагодина, 2009.
3. Ф. Супило, *Политика у Хрватској*, Загреб 1953., стр. 132 (прво издање: Ријека 1911).
4. Говор посланика др Анте Трумбића изречен у сједници 7. студенога 1903. и говор посланика др Јосипа Смодлаке изречен у сједници 8. студенога 1903. Далматинског сабора, Задар 1903. 24.
5. Обзор, 12. новембра 1903.
6. Ј. Иблер, *Хрватска политика 1903–1913*, II (1914–1917), 372–373.
7. И. Рибар, *Хрватско-српски односи у прошлости*, Београд, 1939, 39.
8. Народни лист, 20. новембра 1905.
9. А. Трумбић, *Сутон Аустро-Угарске и Ријечка резолуција*, Загреб, 1936.
10. Die Nationalitäten - Frage von Josef Freiherrn von Eotvös, aus dem ungarischen manuscrite ũberseyzt von Dr. Max Falk, Pest 1865.
11. Ф. Поточњак, *Политички записи*, Загреб, 1908; исти, *Из мојих политичких записника*, Загреб 1914.
12. Група аутора; *Историја српског народа*, VI књига, Први том, друго издање, Српска књижевна задруга, 1994.
13. Предраг Матвејевић, *Разговори с Крлежом*, шесто проширено издање, Београд, 1987.
14. Лазо М Костић, *Сабрана дела*, том VIII, *Хрватско варварство*, Београд, 2000.
15. Момчило Диклић, *Како је Мирослав Крлежа допринео распаду Југославије*, Политичка ревија бр. 3/2012.
16. Мирослав Крлежа, „Смјена на Јасеновачкој страни“ – Поглавље година 1919, „Република“, Часопис за умјетност и културу, Загреб, април 1954.
17. Перо Слијепчевић, *Први ђачки покрети у Мостару*, Нова Европа, Загреб, I – III, 1940; Владимир Гађиновић, *Смрт једног хероја*, Београд, 1912.
18. Рачки – Strossmayer, Кореспонденција, IV.
19. Serge, Victor, *La vérité sur l'Attentat de Sarajevo „Clarté”* (Paris), Mai 1925.
20. Слијепчевић, Перо, *Млада Босна, напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, Сарајево 1929.
21. Станојевић, Станоје, *Упутство аустријског престолонаследника Фердинанда*, Београд 1923.
22. Војислав Боггићевић, *Млада Босна, Писма и прилози*, Сарајево 1954.
23. Група аутора; *Историја српског народа*, VI књига, Први том, друго издање, Српска књижевна задруга, Београд, 1994.

24. Ј. Цвијић, *О националном раду*, Дубровник, 1907.
25. И. Хаџибеговић, *Промјене у структури градског становништва у Босни и Херцеговини (1878–1914)*, Преглед, 1976.
26. *Bosnien und Herzegovina. Die Ergebnisse der Volkszählung, 1910. стр. I. XVII.*
27. „Слављански“, *Аграрно питање и Муслимани*, Преглед, 1910. бр. 1, стр. 114.
28. Ф. Хауптман, *Босанскохерцеговачки ага у процјепу између привредне активности и рентијерства на почетку 20. стољећа*, Годишњак, XVII (1969).
29. Радослав Гађиновић, *Млада Босна и српско национално питање*. Политичка ревија бр./2010.
30. Владимир Ћоровић, *Историја Срба*, Домино Фер – Наша књижара, Београд, 2011.
31. Саво Скоко, *„На балканској вертикали српске ратне прошлости“*, Књига прва, Свет књиге, Београд 2012.
32. Edward Thadon, *Russia ant the Balkan Alliance of 1912*, University of Park Pannsylvania, 1965.
33. Hannes Hofbauer, *Eksperiment Kosovo – povratak kolonijalizma*, Albatros plus, Београд, 2009.
34. Милорад Екмечић, *Корени револуције 1941*, Југословенски историјски часопис, бр. 1–2/2001, Београд, 2001.
35. Гордана Кривикапић – Јовић, *Положај Срба у хабсбуршкој Монархији и избијање Првог светског рата – срби у Краљевини Хрватској и Словенији (јули-децембар 1914. године)*, у Зборнику радова, Положај срба у Хабсбуршкој Монархији, Београд, 1999.
36. С. Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, књ. I–IV, Загреб, 1926–1929.
37. А. Duce, *La crisi bosniaca del 1908*, 416.
38. Д. Поповић, Извољски и Ерентал, *Дипломатске успомене из Анексионе кризе*, Београд, 1927.
39. Група аутора: *Историја српског народа – од Берлинског конгреса до уједињења 1878–1918*, шеста књига, први том, Српска књижевна задруга, Београд, 1983.
40. Ц. Б. Поповић, *Сарајевски Видовдан 1914*, Београд 1969.
41. В. Дедијер, *Сарајево 1914*, Просвета, Београд, 1966. године.
42. Ч. А. Поповић, *Организација „Уједињење или Смрт“ („Црна Рука“)*, Нова Европа, XV (1927).
43. Народна одбрана, *„Календар Просвјета“ за 1912*, Сарајево 1911.